

О. Гембарук, В. В. Денисюк
(Умань)

ФОРМИ СТУПЕНІВ ПОРІВНЯННЯ ПРИКМЕТНИКІВ У ПОЛЕМІЧНИХ ТВОРАХ XVI–XVII ст.

У вітчизняній лінгвістиці є чимало праць, присвячених ступеням порівняння прикметників. Результати більшості досліджень засвідчують, що ступеня порівняння прикметників лежать у центрі репрезентації порівняння, становлячи граматико-морфологічну категорію. Одні мовознавці включають у парадигму цієї категорії як синтетичні, так і аналітичні форми. Інші вважають категоріальними тільки синтетичні форми. При цьому поєднання прикметників зі словами *більш*, *менш* вони кваліфікують як описові, синтаксичні утворення. Такі хитання засвідчують актуальність студіювання форм ступенів порівняння прикметника не тільки в синхронії, але й у діахронії. Зазначимо, що в україністиці є спеціальне дослідження історії ступенів порівняння. С. Зінченко, зокрема, зауважив, що «становлення синтетичних форм компаратива й суперлатива сучасної української мови загалом завершилося в кінці XVIII ст. <...> Аналітичні засоби градуації (із часткою *май*) у південно-західних діалектах української мови з'явилися в XVII ст., а в літературній мові (з прислівниками *більш/менш*, *найбільш/найменш*) засвідчуються тільки на початку XX ст.» [4, с. 16]. В. Денисюк вивчав формування ступенів порівняння прикметника на матеріалі пам'яток історіографічного жанру XVII–XVIII ст. Він зазначив, що писемні пам'ятки демонструють ширшу палітру засобів утворення ступенів порівняння, зокрема вказав, що «суфікси *-ѣши/-ѣиш/-ѣ`иш-*, *-ѣиш-*, *-айиш-* та суфікси *-иш-*, *-ѣиш-* різняться функційно: перші традиційно вжито в контекстах, де йдеться про осіб церковного сану або ж правителів держави, другі позначають реалії суспільного життя» [3, с. 22]. Уважаємо за доцільне повне обстеження всіх писемних пам'яток для правильних висновків про цю граматико-морфологічну категорію. Джерелом нашої розвідки слугували полемічні твори українських книжників другої половини XVI – першої половини XVII ст. (ілюстративний матеріал узято із сайту litopys.org.ua).

Дотримуємося традиційної думки про наявність у прикметника форм вищого і найвищого ступенів. Зрозуміло, що в умовах збереження православної віри від наступу католицизму українські книжники не могли

оминути такий потужний стилістичний засіб, як ступінь порівняння, що слугував для створення чіткого розмежування по вісі «православне, позитивне, наше – католицьке, негативне, чуже». Те, що середньовічні українці чітко диференціювали й номінували ознаку за допомогою відповідних словотвірних засобів, засвідчує контекст із твору Х. Філалета, у якому презентовано тричленна парадигма: *Жалостная реч – терпѣти утиск от вышшого, жалоснѣйшая – от ровного, найжалоснѣйшая – от подлѣйшого* (Х. Філалет, Апокрисис).

У досліджуваних полемічних текстах, що репрезентують українську мову другої половини XVI – першої половини XVII ст., ступені порівняння виражено синтетичними суфіксальними, суфіксально-префіксальними утвореннями. Форму вищого ступеня порівняння прикметників утворено за допомогою суфіксів *-ѣйш-*, *-ш-*, *-ѣш-*, *-айш-*. Зокрема, найбільшу активність виявив суфікс *-ѣйш-*, за допомогою якого утворено форму вищого ступеня незалежно від позначуваної реалії, напр.: *В чом для снаднѣйшого понятя, на чтыри части тот отвѣт наш роздѣлити нам ся здало* (Х. Філалет, Апокрисис); *До того: абы переднѣйшій королевства московского архибискуп был обираний звыклым дотоя обычаем, а вѣдже так, абы был конечно потверженный от найвышшого бискупа, и от негож абы был повинен плац брати, и прочан* (Х. Філалет, Апокрисис); *И яко же бог есть, творяй аггелы своя, духи и слуги своя огонь палящ, тако и слово его живо, и дѣйственно и острѣйше паче всякого меча обоюдоостра* (Г. Смотрицький, Предсловіє); *Бы хто учоный розтронне тые слова, острѣйшиє над всякій меч, з obu сторон острый, розтряснути хотѣл, мало бы об той змышленной всего свѣта головѣ доводов инших потреба* (Г. Смотрицький, Ключ); *... яко то ест слабый ку помочи довод, так малый пожиток, а тым еще мнѣйшая в том оказується згода и любовь!* (К. Острозький, Отпис); *Если такая поневольная згода слушне за згуду розумяна быти маєт, – не может ся знайти переднѣйшая, яко у Ишпани и ве Францій, гдє не толко человѣка посполитого, але и самых кролев пуйналами, ножами в брux от писма до згоды приводят ...* (К. Острозький, Отпис); *З межи которых и я єдин, ач от всѣх непотребнѣйшій, єднакже божіє твореніє, за таким певним и моцным щитом писма святого повторе отповѣдати на лист в бозѣ велебного отца Ипатія володимерского єпископа выстуную. А иж бы так тот єпископ сам, як и хто иншій з стороны, же неслушнаа ест реч меншому болшого, а простѣйшому учоного учити и строфовати, не рек, а тым не сумнился, против такого припоясую бронь* (К. Острозький, Отпис); *Там же и тому собору быти, – однак, для небезпечности от драпѣжных турков, не толко в мѣстах подлѣйших, але и в самой столици константинопольской трудно было так великій зъезд*

отправовати (К. Острозький, Історія); *Надто особых артикулов, менше важнѣйших*, задали з двадцять, которых ся тут не споминаєт (Клірик Острозький, Історія); *Самого же себе устрои єму в чину конюшого и уступи єму волею царскаго стола своего Рима, великаго града, и пресели царский великий стол на прекраснѣйшее Византійское мѣсто, и повелѣ тамо создати град, и нарече имя єму Новый Рим* (І. Кам'янчанин, Список); *Христов приход оповѣдаєт не толко первый, але и другій, над першій оздобнѣйшій, который маєт быти осмого вѣку* (С. Зизаній, Казаньє) та ін.

Інші суфікси представлені меншою кількістю вживань:

-и-: *Обавяємося тогды, же вам не о то идет, абысте нас до лѣнших наш припровадили ...* (Х. Філалет, Апокрисис); *Наспѣл потом зараз собор Берестійскій. Але на нем и по нем вмѣсто сподѣванной поправки – погрешенье, вмѣсто ослабы – болей тяжсар, вмѣсто потѣхи – болий смуток наступил* (Х. Філалет, Апокрисис); *Пристоит бовѣм ученикови лѣншим и опатрнѣйшим над учителя быти* (С. Зизаній, Казаньє); *И на болюе благословенство и ласку на свѣте у бога а творца своего относят тыє, в которых отечествѣ и добрах по них не дѣдичит обцьи и не убѣгают, а ни забиваются ото чужие* (Г. Смотрицький, Ключ); *И вси вобец на повинность свою мало памятают, колеблущися дивными способы у вѣре, єдин з другого болюю слабость и згоршене беручи. Где бы есте болюю крѣпость брали, а тому ся забурнею не дывовали* (Г. Смотрицький, Ключ); *Вѣм убо, воистинну вѣм, яко вся вся превосходящая вещь требовать кратших глагол, множайша разума* (Г. Смотрицький, Предсловіє);

-айи-: *С ними же купно и с инѣми многими наказаными добрѣ в писаніях божественных доволно совѣтовав и с общим совѣтом і изволенієм єдиномысльным звод древняго писанія славнаго и глубочайшаго языка и писма єллинскаго от ов блаженных и богомудрых преводников на умоленіє жєлаємое книгорачителя Птоломея Филадельфа, царя єгипетска, от языка єврейска во єллинскій преведеную избрах* (Г. Смотрицький, Перша предмова); *... вся же нага и обьявлена пред очима єго; над злато ж, и сребро, и каменіє честно єсть дражайше, и сладчайше паче меда и всякия сладости* (Г. Смотрицький, Предсловіє); *Вѣм убо, воистинну вѣм, яко вся вся превосходящая вещь требовать кратших глагол, множайша разума* (Г. Смотрицький, Предсловіє). Згадує про утворення з цим суфіксом С. Бєвзенко [1, с. 219]. В. Дєнісюк зафіксував такі ж форми в пам'ятках історіографічного жанру [3, с. 23];

-ѣи-: *Для забѣженья омыльному розумѣнѣю и у нынѣшнего, а тым болше у пришлых вѣков* (Х. Філалет, Апокрисис). Цей прикметник нова українська мова успадкувала в такій формі, з нею він продовжує

функціювати і в сучасній українській мові, як і порядковий числівник *перший*.

Форма найвищого ступеня порівняння прикметників у полемічних творах репрезентована утвореннями із префіксами *най-/на-/што-*, доданими до форм вищого ступеня. Найбільшу активність виявляє префікс *най-*, щоправда, переважно у творах Х. Фіلالета, напр.: *В порядку той отповѣди, стосовалиесмыся, яко **найлѣпѣй** могло быти, до порядку, которого тот дѣпис [же его вже так звати почнемо] в писанью своем зажил* (Х. Фіلالет, Апокрисис); *Наперед абы великій князь Иван, которій от **найвышшого** бискупа королем мает быти названый, был повинен послати до его святобливости послы с поселством поприсяженья вѣрности и послушенства **найвышшему** бискупови и святому римскому костелови* (Х. Фіلالет, Апокрисис); *Же за попираньем sprawy того зъедноченья обавятися потреба, абы турчин, услышавши, же ся рускіе грекове з **найсвятым** отцем порозумѣвати и братати починают, а затым бы и тые, што под ними суть, их прикладом вперед з **найсвятым** отцем* (Х. Фіلالет, Апокрисис); *Гдѣ то, наперед, зышло бы ся подобно припомнѣти о годности, приметах, поступках и цнотах владыки луцкого, которій **наипереднѣйшим** сродком, автором, справцею, теслею и будовничим твоей надотлѣлой едности, а за едностью наступуючого утиску назватися может* (Х. Фіلالет, Апокрисис); *Ничого не ест так доброволного, як набоженство и вѣра, так же ее мус бы **наиболший** ни в ком не стварит* (Х. Фіلالет, Апокрисис); *Штож ся тым справило? Чи ся едность вѣры и згода досконала уклѣтила? Ничого? Але што? За примушаньем пришло до васни, з васни до ростырков, з ростырков до розорвань, з розорвань до внутрѣной войны, которая межи всѣми злыми рѣчами на свѣтѣ ест **найгоршею*** (Х. Фіلالет, Апокрисис); *Приклады, того посвѣдчаючіе, у нас их не шукаючи, рачите в[аши] м[илости] мѣти з посторонных краев, в которых не от кильку лѣт, але без мала от ста, не леда от кого, але от монархов свѣта **найможнѣйших** и **наипотужнѣйших**, не леда з яковым промыслом, але якій може быти на свѣтѣ и **наисильнѣйшій**, и **наимудрѣйшій**, люде до набоженства, собѣ ся неподобаючого, притискани были* (Х. Фіلالет, Апокрисис); *Яко пророци, апостолове, мученици святым, которіи своєю побожностью над всѣх суть поличени, абовѣм жалем кривды божееи зняты будучи, яко и гетманы против **наипотужнѣйшим** монархом свѣта того становилися, вызнаня о едной святой православной вѣрѣ чинячи и в онои, до конца триваючи, живота своего не жаловали* (С. Зизаній, Казаньє).

Утворень найвищого ступеня порівняння із префіксом *на-* засвідчено небагато, переважно тільки у творах К. Острозького, напр.: *Малый хмары*

оболочок, кгда под **насвѣтлѣйшее** солнце подступит, мало не весь свѣт потемняет. И **наменнее**, прилучившися доброму, злое всю доброту псует. Мала искра огню, до **налѣпшого** будованья впавши, все попалит (К. Острозький, Отпис); Якого есте преслѣдованья, якого уруганья, якого поличкованья, якого оплеванья, якого замешанья и затрясненья, якого на остаток кровопроліяства, мужобойства, забійства, тиранства, мордырства, нахоженья квалтов на дома, на школы, на церкви, оболженья шкарадого невѣст, паненок чистых, душ невинных, паній зацных и велможных, при самой **начистѣшой** и страшнои а непостижимой таємници и офѣре, при пріймованю святѣйших таин тѣла и честныя крови Христовы наполнили и наброили! (К. Острозький, Отпис); Чого если бысмо (боже, не дай) жебы з нас сирійская кровь и надутые грекове напотом насмѣватися и за легкомыслных розумѣти, а тот блуд у вызнаню вѣры на очи нам и потомком нашим праве аж не вѣки выкидати мѣли, дочекали, – раднѣй призволили бысмо тепер зараз кровью и горлы своими приплатити, анижли на народ наш и костел римскій, над увесь свѣт, **навышій** и славнѣйшій, ганьбу наводити! (К. Острозький, Исторія); То ест богу **намилшая** реч – жити братству **вкупѣ**, за што нам обецал дати и живот вѣчный (С. Зизаній, Казанье). Ці дані підтверджують спостереження А. Грищенко про функціонування варіанта з префіксом **на-** в поліському ареалі [2, с. 121]. Звертає на себе увагу й те, що К. Острозький на позначення «цвіту нації» послуговується формою найвищого ступеня, ускладненою префіксом **што-**: **Они монастыр збурили, мнихов, або чернцов, хватаючи, в море потопили, а штонапереднѣйших** в рожаяу и в науцѣ до Рима у оковах отсылали (К. Острозький, Исторія);

што-, який полемісти використовують як самодостатній суфікс порівняння, а не тільки як засіб ускладнення: *Однак же, иж нѣкоторые речи и килька кротъ на розных мѣстах повторяет, а нам на одну реч килька кротъ отповѣдати не слушне ся здало, – для тогож всѣ тые штопереднѣйшіе* пропозиціє, которые он твердит, которых ми не признаваем, якобы зрейстровавши, если суть правдиви, albo нѣт, у особных роздѣлѣх, на кшталт квестій розложених, подпоры его уважаючи, и свои против тому приточаючи, спираємося (Х. Філалет, Апокрисис); *Тот папѣж так ся тиранскы обходил з римляны, стинал, топил, душил штопереднѣйшіе* особы, аж потом, не могучи болей суровству его вытравати, торгнулися на его римляне, мусял в капици мнишой з Рима утечи (К. Острозький, Исторія).

Пам'ятки полемічної літератури засвідчують здатність ступеньованих прикметників субстантивуватися, напр.: *Латини же, яко и в прочих скоры суще с твердѣйшого во слабшее* уклонятися, тако и здѣ,

Оригеново ученіє пріємше, изволяюще с ним по смерти чиститися паче, нежели здѣ, еже стѣлом содѣяныхъ покаяніемъ исправлятися, и недовольни суще древними развращенми (В. Суразький, О вірі); *Боится и бога, боится и пана, мусит **большого** опустити, а **меньшему** служити* (Г. Смотрицький, Календар).

Отже, полемічні твори засвідчують, що основним засобом творення вищого ступеня порівняння був суфікс *-ѣиш-*, найвищого – префікс *най-*, хоч досить часто книжники послуговуються формами із суфіксами *-ѣиш-*, *-айш-*, префіксами *на-*, *што-*. Жодного разу не зафіксовано аналітичної форми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови: Нариси із словозміни та словотвору. Ужгород: Ужгородський держ. ун-т, 1960. 416 с.
2. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. Київ: Наук. думка, 1978. 208 с.
3. Денисюк В. Функціонування форм ступенів порівняння прикметника в українській мові XVII–XVIII ст. *Науковий вісник: збірник наукових праць / Зайченко І. В., Чепка О. В., Денисюк Т. К. (відп. за випуск) та ін.* Умань: ВПЦ «Візаві», 2018. Вип. 1, с. 20–26.
4. Зінченко С. В. Історія ступенів порівняння в українській мові: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Ніжин, 2000. 20 с.

*Я. Фісюн, В. В. Денисюк
(Умань)*

СИНТАКСИЧНІ ФУНКЦІЇ ЧИСЛІВНИКА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ПОЧАТКУ XVIII ст. (на матеріалі діаріуша генерального хорунжого Миколи Ханенка)

Числівник займає особливе місце в морфологічній системі сучасної української мови. Це пояснюється тим, що в його історичному формуванні на базі однієї з найдавніших лексичних груп виразніше, ніж в інших випадках, позначився розвиток мисленнєвої і мовної абстракції. Крім того, оскільки утворення сучасної граматичної системи числівників відбувалося переважно в письмову епоху історії української мови, дослідники мають змогу більшою мірою простежити основні тенденції та напрямки розвитку цього лексико-граматичного класу. Наше звернення до задекларованої теми пояснюється неоднаковою реконструкцією етапів історичного розвитку числівників, у якому початок XVIII ст. висвітлено явно недостатньо. Маловивченість нумеративів у діяхронії зумовила відсутність повного і чіткого уявлення про їх еволюцію і функціонування: